

Moralen i sørlandsk salmedikting på 1600-tallet

En analyse av Samuel Olsen Bruuns salmebok fra 1695

Moral i salmeform?

Kan salmer og salmedikting benyttes som kildemateriale i studier av mentalitets- og moralhistorie? Noe som taler for dette, er det faktum at salmene er en sjanger og en uttrykksform som framfor de fleste andre har vært folkets egen. Salmene har på en spesiell måte vært menighetens og folkets eiendom, en del av det hjertespråket som har berørt folkesjela og satt navn på noen av menneskenes dypeste lengsler, drømmer og behov. Salmene var dessuten en viktig del av folkeopplysningen, noe man måtte lære seg og kunne utenat. Slik var det også på Agder, der det fantes salmebøker på de fleste gårdene.¹ I mange tilfeller var salmeboka den eneste boka man hadde, i tillegg til Bibelen.

Det er derfor grunn til å tro at salmene i stor grad har påvirket folks tenkemåte, forestillinger og fromhetspraksis, og på den andre siden har de også reflektert folks religiøse søken og behov. All den strid og de konflikter som det i århundrenes løp har vært om revidering av salmer og utskifting av salmebøker, er uten tvil et uttrykk for dette folkelige engasjementet og dette sterke eiendomsforholdet. Et eksempel på dette er den heftige salmestriden her i landet som ble utløst først av Ole Andreas Lindemans koralbok fra 1835, og senere av Magnus Brostrup Landstads salmebok fra 1869 og Ludvig Mathias Lindemans tilhørende koralbok fra 1871.² Dette var strid om både salmevalg, språk, musikalsk stil og syngemåte. I stor grad var dette også en konflikt mellom faglig-profesjonelle og mer folkelige oppfatninger og ønsker, og vitner derfor om dette sterke folkelige eiendomsforholdet til salmene.

Disse, og en rekke lignende eksempler, tyder på at salmer og salmebøker kan være en viktig kilde til å forstå folks tenkemåte og verdier, og dermed også moralsk bevissthet og refleksjon. Denne problemstillingen vil jeg prøve å belyse nærmere i denne artikkelen ved hjelp av en samling salmer som har sin forankring i landsdelen. Det er salmeboka "Den siungende Tiids-Fordriv" av arendalsmannen Samuel Olsen Bruun, utgitt i 1695. Ved å analysere denne samlingens salmer ønsker jeg å finne ut om etiske og moralske problemstillinger er tematisert i disse salmene, i tilfelle på hvilken måte, og hva slags form for etisk refleksjon som en slik tematiseringen springer ut av. Skal dette kunne gjøres på en ordentlig måte, må imidlertid både salmeboka og forfatteren settes inn i sin historiske sammenheng, hvilket et gjort innledningsvis i artikkelen.

Hva er en salme?

Det finnes ikke objektive og udiskutable kriterier for hva en salme er, og hva som skiller en salme fra for eksempel en åndelig sang eller vise. Grensene mellom disse sjangrene er blitt stadig mindre tydelige, særlig i siste del av 1900-tallet, ved at for eksempel vekkelles- og bedehussanger i tiltagende grad er tatt inn i den offisielle kirkesalmeboka, både Den norske kirkes salmebok fra 1985³ og i salmeboktillegget fra 1997.⁴ Men tradisjonelt har det vært slik at en salme er et stykke religiøs poesi som skal tilfredsstillende både innholdsmessige og formelle krav, og disse kravene har vært temmelig strenge. Salmen skal ha et læremessig innhold i overensstemmelse med kirkens bekjennelse, og den skal tilfredsstillende kvalitative krav til rytme, rim, ordbruk, bilder og symboler. En salme skal dessuten spille en rolle i gudstjenesten, der den forventes å ha både en kultisk og en pedagogisk funksjon.⁵ Et religiøst dikt blir dessuten ikke en salme før det får en melodi som svarer godt til innhold og karakter, og som er så sangbar at menigheten tar den til seg og gjør den til sin egen.

Disse kvalitetskriteriene har vært tungtveiende, særlig ved vurdering av salmer med tanke på plass i de offisielle kirkesalmebøkene – som har vært selve nåleøyet for nye salmer. Utarbeidelse og godkjenning av nye salmebøker har da også vært en tidkrevende og vidløftig prosess, som kirkelige myndigheter som oftest har delegert til sakkyndige komiteer. Likevel har slikt arbeid som nevnt ofte utløst mye debatt og strid. Kriterier av denne type har også vært anvendt ved for eksempel offentlig utgivelse av salmer og salmebøker, mens kravene til åndelige sanger og viser ikke har vært så strenge. For den salmesamlingen som her skal benyttes har åpenbart klare kvalitetskriterier vært lagt til grunn.

Den reformatoriske salmemessen

Med reformasjonen kom salmene – eller hymnene som det heter i liturghistorien – til å få en svært sentral plass i gudstjenesten i hele den protestantiske verden, og særlig i den lutherske.⁶ Det var Luthers hovedanliggende å utforme en gudstjeneste som var menighetens egen, der menigheten var en aktiv part og ikke bare passive tilhørere og tilskuere.⁷ Det hadde de i stor grad vært gjennom hele middelalderen, da gudstjenesten foregikk på latin – som de færreste skjønte noe av – og der den gregorianske sangen var så avansert og krevende at det bare var musikalsk utdannede mennesker som kunne framføre den. Gudstjenesten hadde altså vært en sak for profesjonelle utøvere, og menigheten i stor grad passive tilhørere og tilskuere.

I forhold til dette ble reformasjonen en liturgisk revolusjon. Luther gjorde gudstjenesten til menighetens egen ved to grep:

- ved at den ble feiret på morsmålet, og
- ved at salmen ble en grunnenhet i liturgien.

Dermed fikk vi den lutherske salmemessen. Fordelen for menigheten var at teksten var delt opp i korte vers eller strofer i en form som ble gjentatt, og til en melodi som også ble gjentatt fra vers til vers – og som derfor ikke ble lenger enn at den kunne læres – til forskjell fra de ofte uendelig lange og stadig varierende gregorianske melodier, som en var nødt til å synge fra noteblad.

Salmen ble derfor på en helt spesiell måte menighetens og folkets egen. Den var en hovedbestanddel i den lutherske gudstjenesten, og ble også sentral i husandakten og det

mer personlige fromhetslivet, etter hvert som det vokste fram. Salmesangens betydning framgår også av det faktum at noen av de aller tidligste reformatoriske impulsene som kom til Norge var nye sanger og salmer brakt til landet av hanseatiske kjøpmenn. Allerede før 1530 var slike sanger tatt i bruk i Norge, og hadde utløst stor begeistring.⁸

”Salme-eksplosjonen”

Siden salmene fikk en så sentral plass i gudstjenesten og det personlige fromhetslivet, oppsto det et stort behov for salmer, og stadig nye salmer. Luther talte selv om den ”salmenøden” som den nye gudstjenesteformen hadde skapt.⁹ Og dette behovet ble besvart, gjennom en ny litterær skapelsesprosess av stort omfang, også i Danmark/Norge. Den nye salmediktingen var også folkelig, i den forstand at den ikke var forbeholdt noen få eksperter, men det var fritt for alle til å prøve seg. Derfor ser vi at ikke bare prester og teologer, men etter hvert også embetsmenn, lærere og bønder – og ikke så få kvinner – skrev salmer.¹⁰

Den nye salmediktingen stimulerte i sin tur den folkelige kreativiteten, bl.a. på det musikalske området. I Norge vokste den religiøse folketonen fram som en ny folkmusikalsk sjanger, som et tilsvarende til alle de nye tekstene som skapt, og inspirert av dem.¹¹

Ikke minst ble det hundreåret vi her skal konsentrere oss om, 1600-tallet, en blomstringsperiode og en gullalder for salmediktingen. For da skulle det store behovet som reformasjonshundreåret hadde skapt dekkes.

Salmen er altså på en spesiell måte menighetens og folkets egen eiendom, og reflekterer følgelig også endringer i folks religiøse behov og verdier. Derfor kan vi i den dansk/norske salme- og salmebokhistorien følge den religiøse mentalitetshistorien gjennom dens viktigste epoker, med minst én salmebok i hver epoke som tydelig reflekterer epokens særpreg: reformasjonen, den lutherske ortodoksi, pietismen, opplysningstiden, haugianismen, grundtvigianismen, de nye vekkellesbevegelsene og fram til den nyreformatoriske renessansen og liturgisk fornyelse på 1900-tallet.

Som menighetens og folkets eiendom var salmen viktigere og mer representativ enn all annen religiøs litteratur, som prekensamlinger, katekismeforklaringer, bibelkommentarer, postiller og andaktsbøker osv. Derfor kan salmer og salmebøker være en viktig kilde til å forstå mentalitetshistorie og moralsk bevissthet og refleksjon. Og derfor er Samuel Olsen Bruuns salmebok ”Den siungende Tiids-Fordriv” av interesse, både i et nasjonalt og regionalt perspektiv. Men først litt om mannen og boka.

Samuel Olsen Bruun (1656-1694)

Det er egentlig ikke så mye vi vet om Samuel Olsen Bruun.¹² Han ble trolig født i 1656 og vokste opp på Friholmen i Arendal i en velstående handelsfamilie. Faren Ole Jensen var handelsmann, gjestgiver og gårdeier, og hadde eiendom på Friholmen som i 1685 var taksert til 700 riksdaler, ¼ av den samlede takstverdi til de 25 eiendommene som på den tiden utgjorde Arendal. I tillegg hadde han også kjøpt Torbjørnsbu gård (med verdifulle jerngruver) og Hove gård på Tromøy. Den vakre og kostbare prekestolen i Tromøy kirke ble gitt i gave av Samuel Olsens familie, og bærer også hans initialer ved siden av andre familiemedlemmers: SOS – Samuel Ols Søn.

Samuel hadde imidlertid ikke stor glede av familiens velstand. For han hadde valgt den

boklige lærdommens vei, og en gjerrig stefar skapte problemer med både arveoppgjør og Samuels underhold under utdanningen. Men ved hjelp av lån og bistand fra andre fikk han fullført latinskolen og studenteksamen i Ålborg i 1677, og det teologiske studium i København i 1686. Av korrespondanse framgår det at han gjerne kunne tenkt seg å studere videre ved utenlandske universiteter, men økonomien tillot ikke dette. I 1686 ble han – etter anmodning fra menigheten – ansatt som kapellan i Kragerø, og her ble han til sin død i 1694. Da hadde han giftet seg med prestedatteren Pernille Pedersdatter Baad, og hadde fått to barn. Samuel hadde tydeligvis svak helse, det framgår av hans korrespondanse. Han ble da også bare 38 år.

Dårlig helse har åpenbart spilt en viktig rolle i Samuels liv og salmediktning. I dødsåret 1694 var han i København på grunn av "en Tung Skiæbne" som han selv formulerer det. Det har trolig med sykdommen å gjøre. Og motgang og lidelse er tolket med stor innlevelse og intensitet i flere av hans salmer. Dette avspeiler seg også i salmebokas tittel: "Den siungende Tiids-Fordriv, Eller Korsets Frugt". Av forordet framgår det tydelig at det korset han tenker på her, ikke er Kristi kors. Det er det korset han selv hadde fått å bære, trolig hans sykdom.¹³ Men dette vender han da dit at også motgang og lidelse kan ha sine verdifulle frukter.

Vi vet ikke hvor lenge Samuel Olsen skrev salmer, men trolig har han gjort det innimellom både studier og prestetjeneste. Men det var først året etter hans død, i 1695, at de ble trykket og utgitt i København.

"Den siungende Tiids-Fordriv, Eller Korsets Frugt"

Den fullstendige tittel på Bruuns salmebok er – i tidens stil – følgende: "Den siungende Tiids-Fordriv, Eller Korsets Frugt, Indeholder en Deel gudelige Psalmer og Sange, at bruge til aandelig Forlystelse og gudelig Tiids-Fordriv, som paa alle Tider, saa og i alle Tilfælde, ere eenfoldelig Componerede af Samuel Olsen Bruun, Fordum Evangelii Tiener til Kragerø Meenighed". Denne tittelen er ikke noe særsyn, verken i lengde eller begrepsbruk, hvis en sammenligner med andre bøker fra samme epoke. Og uttrykket "Tiids-Fordriv" hadde nok ikke på 1600-tallet den litt odiose betydning som det har i dag. Det dreier seg mer nøkternt om hvordan man disponerer og forvalter sin tid.

Det finnes eksempler på langt mer fantasifulle titler enn dette, også på åndelig litteratur. La meg nevne noen eksempler. En salmesamling hadde tittelen: "Guds Børns aandelige Forraad, hvorudi findes 16 Spiskamre". En andaktsbok hadde en tittel som Ludvig Holberg moret seg kostelig over: "En from Christens Nathue, sammensyet med kraftig Sprog af den Hellige Skrift". For ikke å snakke om Toten-presten Knud Sevaldsen Bangs tittel på sin katekismeforklaring fra 1681: "Dend søde og velsmagende Cathechismi Bryst-Melck, Ud dragen aff de tvende Guds Kierligheds Bryste, Det gamle och det nye Testamente".¹⁴ I forhold til dette er jo Samuel Olsen nøkternheten selv!

"Den siungende Tiids-Fordriv" er en av de første rent norske salmebøkene som ble utgitt, etter Dorothe Engelbretsdatters bøker i 1670-årene. Samuel Olsen er vel også den første betydelige dikteren vi kjenner til i Agder. 1600-tallets salmediktere er pionérgenerasjonen i norsk litteraturhistorie. De gir opptakten til den moderne norske litteraturen, og salmediktningen er tidens ledende litterære sjanger. Her får vi den første formsikre lyrikk på moderne morsmål. Og Samuel Olsen Bruun er altså en av disse.

Bruuns salmer ble godt mottatt, og ble populære. Salmeboka ble fra 1695 og framover trykket i minst 16 opplag i både Danmark og Norge. Den eldste utgaven som ennå finnes er fra 1711, og oppgis å være 5. opplag.¹⁵ Den siste er trolig fra 1865.¹⁶ Av samlingens 25 originale Bruun-salmer kom hele 21 med i den offisielle dansk/norske kirkesalmeboka som kom i 1709 (En Ny og Fuldkommen Dansk Psalme-Boog indeholdende 1010 Psalmer). Bruuns salmer ble brukt til langt inn på 1800-tallet. I Landstads salmebok fra 1869 var imidlertid bare 2 av Bruuns salmer med, og i dagens salmebok er bare én igjen: den kjente kveldssalmen "Se solen går ned".¹⁷

Salmebokas struktur og innhold

"Den siungende Tiids-Fordriv" består av to deler. Den første delen inneholder i alt 29 salmer. Den andre delen er en andaktsdel, med overskrift: "Andagter, Bønner og Betænkninger til hver Dag i Ugen, Morgen, Middag og Aften at Bruge". Disse andaktstekstene innledes alle med et vers. Tekstene er oversatt fra engelsk. Det er interessant, fordi det var nokså uvanlig på 1600-tallet. I religiøs henseende var Danmark-Norge fortsatt sterkt orientert mot Tyskland. Kjennskapet til engelske forhold, og beherskelse av det engelske språk, avspeiler nok en internasjonalt orientert borgerskapskultur i den raskt voksende sjøfartsbyen Arendal.

Bokas salmedel har følgende innholdsliste:

1. En Morgen-Psalme
2. En Aften-Psalme
3. En Morgen-Psalme
4. En Aften-Psalme – gjendikting av Johann Franck
5. Et aandeligt Seyerværk – Betænkning over hvert Klokke-Slæt
6. Gudelig Betænkning over hver Dag i Ugen
7. En Juule-Psalme – eller Gudelig Betænkning over Christi Fødsel
8. Nyt Aars Ønske
9. Gudelig Passions-Tanker
10. Paaske-Triumph
11. Jesu Himmelfarts Triumph
12. Pindse-Fæstens Andagt
13. Den forfængelige Verden – gjendikting av Michael Franck
14. Den falske Verden
15. Den sidste Verden
16. Den syges Suk
17. Nesten forladt, dog ikke forsagt
18. Som de Bedrøvelige, dog ikke Mistrøstige
19. Den bedrøvedes Længsel efter en naadig Bønhørelse
20. Den Lidendes Trøst og Tiids-Fordriv
21. Siælens Glæde i sin Frelser – gjendikting av Johann Franck
22. Den Bodfærdiges Suk, Troe og Trøst
23. Poenitentz-Psalme

24. Poenitenz-Taare
25. Himmeriges Betragtning
26. En Rejse-Psalme for de Søefarende
27. En Morgen-Psalme
28. En Aften-Psalme
29. En anden Aften-Psalme – av Dorothe Engelbretsdatte

Av de 29 salmene i 1768-utgaven er den siste en kjent kveldssalme av Dorothe Engelbretsdatte, nemlig "Dagen viger og gaaer bort",¹⁸ uten at dette er angitt i teksten.¹⁹ Derimot har Bruun opplyst at hans salme nr. 22²⁰ er skrevet til samme melodi som Dorothe Engelbretsdatte's salme "Om nu mitt Hoved end svømmet i Vand".²¹ Man har lurt på om det er Bruun selv som har tatt med Dorothes kveldssalme, eller om det rett og slett er boktrykkeren som på denne måten har utnyttet noen ledige sider.²² Uansett er det tydelig at Bruun har kjent til Dorothes salmer. Og det er ikke overraskende, for den noe eldre Dorothe Engelbretsdatte (1634-1716) var allerede en anerkjent salmedikter, en av sin tids største.²³ Og hun opplevde, i motsetning til for eksempel Petter Dass og Bruun selv, å få sine tekster utgitt mens hun ennå levde.²⁴

Tre av salmene i Bruuns bok er gjendiktninger fra tysk, av henholdsvis Michael Franck (1609-67) – nr.13, og Johann Franck (1618-77) – nr. 4 og 21.²⁵ De resterende 25 er originale Bruun-salmer. I fortsettelsen vil jeg se bort fra Dorothes salme, men ta med de 3 gjendiktningene fra tysk, ettersom de har fått et tydelig Bruun-stempel.

Der er en gjennomtenkt og interessant struktur i salmedelen. Den innledes og avsluttes med morgen- og kveldssalmer. Etter fire innledningssalmer følger to didaktiske salmer (nr. 5-6) med bl.a. en lærd utlegning om ukedagenes etymologi. Så følger seks salmer (nr.7-12) som innholdsmessig er knyttet til kirkeårets høytider, men som bare dekker vinterhalvåret. Det skyldes nok at det er først og fremst disse høytidenes evangelietekster som er av narrativ karakter, og skildrer Jesu liv fra fødsel til grav, og videre oppstandelse, himmelfart og Den Hellige Ånds komme pinsedag. Så kommer salmedelens midtpunkt: tre salmer (nr.13-15) som fokuserer på verdens dårskap, en verden som er forgjengelig og falsk og dømt til undergang. Etter dette midtpunktet følger så det som kanskje er salmebokas mest interessante del: seks salmer (nr.16-21) som beskriver jeg-ets eller personlighetens religiøse utvikling, fra klagende selvsentrert til trygg og fortrøstningsfull bekjennelse. Dette er sannsynligvis Bruuns mest personlige salmer, og kanskje også hans mest originale bidrag til salmelitteraturen.²⁶ Så følger tre typiske botssalmer (nr.22-24) og en salme (nr.25) som avslutter jeg-ets utviklingsprosess, før "En Rejse-Psalme for de Søefarende" (nr.26) og en morgen- og to kveldssalmer setter punktum.

Originalitet eller epigoneri?

Før vi går mer konkret inn i disse tekstene, er det på sin plass å stille et kritisk spørsmål: Har Bruuns salmer tilstrekkelig originalitet til at de kan kaste lys over tenkemåte og verdier i Bruuns eget miljø, eller er de bare reflekser og avspeilinger av 1600-tallets dominerende salmedikter og Bruuns store ideal, nemlig Thomas Kingo (1634-1703). Kingo var nemlig sin samtids betydeligste poet og salmedikter, og kom også i stor grad til å påvirke ettertidens

salmediktere.²⁷ Og det har vært innvendingen mot mye av den mindre kjente salmediktingen på 1600-tallet at den har vært rent Kingo-epigoneri.

Både litteraturhistorikere og hymnologer som har satt seg ordentlig inn i Bruuns forfatterskap påpeker imidlertid at vi her har å gjøre med en selvstendig og original dikter. Francis Bull konstaterer at Bruuns formsans og smak hever seg over det som er vanlig i hans samtid,²⁸ at der er kraft og klang i hans tekster, og at hans salmer i formell henseende står høyt.²⁹ Andre understreker også at hans beste salmer har en perfekt form,³⁰ og at han er blant de beste av sine samtidige.³¹ Jørgen Magnus Sejersted konkluderer en meget grundig analyse av Bruuns salmer med at det her dreier seg om et spennende forfatterskap,³² med salmer med både dybde og styrke.³³ Også hymnologer framhever at Bruun hadde betydelig poetisk sans,³⁴ at han var forut for de fleste i sin samtid,³⁵ og at en dikterbegavelse med ham gikk i en altfor tidlig grav.³⁶

Når det gjelder forholdet til Kingo, er det av interesse at de begge har en salme "For Søefarende".³⁷ Sammenligner man disse, er det åpenbart at Bruuns salme ikke er noen etterligning av Kingos. Den er skrevet i et helt annet meter, og er også tematisk svært forskjellig. Dessuten er Bruuns salme rent litterært atskillig bedre enn læremesterens. Alt dette sett under ett viser at vi hos Bruun finner en selvstendighet og originalitet som gjør ham til en unik kilde, ikke minst om norske forhold og norsk mentalitet.

Barokk og ortodoksi

Hva er så konteksten Bruun skriver i? Stilhistorisk er det barokken, og teologi- og kirkehistorisk er det den lutherske ortodoksi. Bruun er i form en typisk barokkdikter, og dyrker tidens stilidealer, med store kontraster, dramatiske virkemidler, overdådig billedprakt, sublimt symbolspråk, kunstferdighet – og en overveldende ordglede.³⁸ 1600-tallet er preget av et verdensbilde i endring, og er en tid med mange motsetninger. Kollisjonen mellom sanselig livslyst og religiøs tro er sterk. Det kommer til uttrykk i spenning mellom himmel og jord, tid og evighet. Å forene disse motsetningene er ikke lett – heller ikke litterært. Man ender oftest i enten en hektisk livsnytelse, eller i resignert verdensflukt.³⁹ Dorothe Engelbretsdatter og Thomas Kingo ender ofte i det siste. Petter Dass greier bedre å forene disse motsetningene.⁴⁰ Og jeg vil hevde at dette også gjelder Samuel Olsen Bruun.

1600-tallet var også den lutherske ortodoksens eller rett-troenhetens hundreår, med svært sterkt fokus på den rette lære. Den var drevet fram av en redsel for at man skulle miste de dyrebare sannhetene som reformasjonen hadde kjempet fram. Derfor bekjempet man avvik både mot papisme på den ene siden og svermeriet på den andre.⁴¹ Medaljens bakside var imidlertid at dette sterke lære-fokuset ofte endte opp i en steril og kald dogmatisme. Blant folk flest var resultatet ofte en utvendig menings-kristendom og et vanegjengeri forankret i en nærmest mekanisk sakramentsforståelse som bagatelliserte spørsmålet om personlig overbevisning og engasjement. Denne vektleggingen av rett tro kunne resultere i stor avstand mellom lære og liv.

Reaksjoner: pietisme og rasjonalisme

Reaksjonene på dette kom i hundreåret etter – på 1700-tallet – med to nye åndsimpulser: pietismen i første halvdel av hundreåret, og rasjonalismen og opplysningsbevegelsen i siste

halvdel.⁴² Pietismen var en fornyelsesbevegelse som svarte til framveksten av den nye borgerlige bykulturen, med vektlegging av individualisme og enkeltmenneskets autonomi og ansvar. Pietismen betonte det personlige gudsforholdet og de subjektive troserfaringene. Kirkegang, rett lære og tomme vaner var ikke lenger tilstrekkelig. Begrepet "tro" sto ikke lenger alene, men ble forsynt med tillegg som "sann", "levende", "rett" og "ekte" tro.⁴³ Personlig omvendelse ble også et sentralt anliggende. Tro var ikke lenger bare rett lære, men noe som måtte resultere i praksis. I pietismens salmediktning – hvor Hans Adolf Brorson (1694-1764) er den dominerende personen – betones alt dette.⁴⁴ I tillegg er der også en tydelig eskatologisk dimensjon i pietismens salmer, med en tiltagende himmellengsel, som hos noen ender opp i en opplevelse av jorderiket som den rene jammerdal.

Rasjonalismen og opplysningsbevegelsen, som preger siste halvdel av 1700-tallet, springer også ut av den borgerlige bykulturen⁴⁵ og dens individualisme. Den forble i hovedsak et elitefenomen,⁴⁶ og ble aldri en folkebevegelse som pietismen.⁴⁷ Men den preget kirkeledelsen og den offisielle kirkelige kulturen. Og den betonte andre sider enn pietismen. Nå skulle også troen gjøres fornuftig og forståelig. Det dogmatiske ble tonet ned, og særlig det som kunne oppleves som støtende. Derimot måtte troen vise seg i praksis, og være samfunnsnyttig.⁴⁸ Følgelig ble det lagt stor vekt på folkeopplysning – med Kristus selv som modell. Han var den store folkeopplyseren. Og vi fikk de såkalte "potetprestene", som til og med fra prekestolen argumenterte for økt bruk av potet i kostholdet.

Pietismen og opplysningsbevegelsen var forskjellige, men de hadde også noen likhetstrekk:

- de representerte begge en reaksjon på og kritikk av ortodoksiens dogmatisme
- de var begge en form for erfaringskristendom
- de vektla begge sterkt troens resultater i praksis
- de understreket begge troens samfunnsgavnlige konsekvenser.⁴⁹

Etisk bevissthet og refleksjon

Dermed er vi over i spørsmålet om etikk og moral. Hvordan slo disse åndsimpulsene ut i etisk bevissthet og refleksjon? Ortodoksiens sterke betoning av rett-troenhet og dogmatikk resulterte i mange henseender i en stor avstand mellom lære og liv, mellom tro og praksis. Skipsprester og sjøkapteiner kunne være nøye med den rette lære under morgenandaktene på dekk, mens negerslavene kreperte under dekk.⁵⁰ Det var ofte en mangel på kopling mellom lære og liv som i dag kan virke uforståelig.

Både pietismen og opplysningsbevegelsen representerte en reaksjon på og en kritikk av denne frikoblingen. Pietismen understreket at den sanne tro må vise seg i praksis. Det religiøse og det etiske løp sammen i en uløselig enhet, tro og gjerninger kunne ikke skilles. Derfor vektla pietistene også diakoni og misjon,⁵¹ og ble pionerer på disse områdene (særlig Halle-pietismen, med bl.a. Waisenhus og institusjoner for de mest trengende). Dette ble videreført under opplysningstiden, der de toneangivende gikk enda lenger i å betone troens moralske side og dens samfunnsgavnlige konsekvenser.⁵²

Samuel Olsen Bruun – en overgangsskikkelse

Hvor befinner så Bruun seg i dette bildet? Jeg har påpekt at han er en typisk barokkdikter, og er dermed solid plantet i 1600-tallet. Han er også tydelig et barn av ortodoksien. Men han er ikke bare det. Bruun fanger opp noen tendenser som er merkbare også hos en del andre i siste halvdel av 1600-tallet, og som peker framover mot pietismen.⁵³ Det er derfor naturlig å knytte Bruun, i likhet med for eksempel Dorothe Engelbretsdatter, til den såkalte reform-ortodoksien,⁵⁴ påvirket av både engelske og tyske botsbevegelser og deres oppbyggelseslitteratur. En representant for dette er tyske Johann Franck, som Bruun altså har gjendiktet.⁵⁵

Bruun kan sies å være en overgangsskikkelse mellom ortodoksi og pietisme, og som sådan interessant og viktig, fordi han dermed trolig var mer av en nyskaper enn en passiv etterplapper. Hvordan dette konkret kom til uttrykk, og hvilke konsekvenser det fikk for hans etiske og moralske bevissthet, skal vi nå se på ved å gå inn i noen av hans tekster. Av de 28 salmene som Bruun satte sitt tydelige stempel på, inneholder 19 salmer en eller annen form for etisk bevissthet eller refleksjon. Vi skal ta for oss noen av disse.

Individaletikk eller sosialetikk?

Det er naturlig å stille spørsmålet om Bruuns etiske perspektiv er individaletisk eller sosialetisk. Nå kan man neppe forvente å finne sosialetisk refleksjon i moderne forstand på 1600-tallet. Men det er likevel av interesse å undersøke om den etiske oppmerksomheten ligger på individet – som i pietismen og rasjonalismen, eller på kollektivet – både i betydningen kirke og samfunn, som i ortodoksien.

Vi skal se at i Bruuns tilfelle er der et tydelig både-og. Her er på den ene siden et klart individaletisk anliggende, og en tydelig personlig adresse i mange av Bruuns salmer. Det kommer bl.a. til uttrykk i hans salme nr. 12 – Pindse-Fæstens Andagt.⁵⁶ Her taler Bruun om å ha Guds lov i hjertet, og i en opplyst forstand (v.3):

Du finger paa Guds høyre haand,
Din lov i hierter skrive,
Du Guddoms kraft, som syndens baand
Kand eene sønderrive,
Hellige lys og himmel-blus,
Skin udi vore hierters huus,
Og vor forstand oplyse.

Den ansvarlige troende beskriver Bruun som et tre som står ved rennende vann, og bærer frukt i rett tid (v.4):

Du himmel-flod og livsens vand,
I vore hierter flyde,
Som strømme paa det tørre land
Ny kraft og vædske yde,
At vi, som træ, der planted' er'
Hos rindende vandbæk og kiær,
Bær' frugt i rette tider.

Hovedsaken er å elske Gud og sin neste (v.6):

Kiærligheds ild og rene glød,
Miskundheds hellig brynde,
Som stedse staaer i flamme rød,
Til kiærlighed os skynde!
At elske Gud af gandske siæl,
Vor næste ogsaa unde vel,
Som Gud os har befalet.

Den Hellige Ånd er kraftkilden til dette, og Åndens frukt er et hellig levnet (v.10):

Du tugtens Aand, i dyd og tugt,
Din Christendom opdrage,
At vi maa vise Aandens Frugt,
I reenhet dig behage.
O Hellig Aand, os hellig gjør,
Og hielp, at vi, som det sig bør,
Et hellig levnet føre.

Det individuelle anliggendet ligger også i botsmotivet, som er tydelig til stede hos Bruun. Her fanger han opp en tendens som også er merkbar hos enkelte andre salmediktere og forfattere på slutten av 1600-tallet. Det er den såkalte botsfromheten, med sterk vekt på anger, bot og inderliggjøring av troen.⁵⁷ Den peker framover mot pietismen, men er altså merkbar hos noen også i slutten av ortodoksiens hundreår. Bruun har tre botssalmer (nr.22-24) – eller poenitens-salmer som det heter på den tiden – i sin samling. Her er det den individuelle syndeskyld som er temaet. I salme nr. 23⁵⁸ er dette uttrykt på følgende måte (v.1):

O Gud! Hva er jeg bange,
Naar min samvittighed
For mine synder mange
Mig siger, du est vred,
Mit hierte i mig bæver,
Og ryster som et blad,
Jeg udi Mørkhed træver
Og veed mig ingen Raad.

Svaret på denne opplevelsen av skyld er bønn om nåde, og Jesu soning. Men tilgivelse forplikter til forbedring og et nytt levnet (v.11):

Derfor, min siæl! Vær roelig,
Dig Jesus har forligt,
Tien ham herefter troelig,
Og viis din bedrings pligt,
Dit levnet at forandre,
Ja Gud om naade beed,
Du i hans frygt maa vandre
Med sønlig lydighed.

En tydelig individuell og personlig adresse er der også i Bruuns salme nr. 20, om "Den Lidendes Trøst og Tiids-Fordriv".⁵⁹ Her er motivet at alle har et kors å bære, i betydningen motgang og prøvelser (v.1):

Paa Jordens klode jeg ey troer,
Foruden modgang nogen boer,
Hver har sit kors stort eller lit,
Enhver har sit,
Mig har og Gud tilskikket mit.

For Bruun er det ikke noe mål å slippe dette korset, men å lære seg å leve med det og gå den smale vei (v.6):

Lad mig ey blive korset frie,
Lad mig og gaae den trange sti,
Jeg veed, at flere byrden bær'
Og at jeg er
Min fromme Gud desmeere kiær.

Løsningen ligger i bønn om Guds hjelp (v.12):

Rek mig din haand og hold mig fast
At jeg ey under modgangs last
I Mishaab falder og utaal,
Men jeg den skaal
Taalmodig drikker til sit maal.

Kollektiv etikk og samfunnskritikk

I tillegg til det individualetiske anliggendet er der hos Bruun også et tydelig fokus på det kollektive og sosiale. Det kommer bl.a. til uttrykk i hans aller første salme, en av morgensalmene.⁶⁰ Her bretter Bruun ut et stort lerret, i det som nærmest er en kirkebønn i salmeform. Her tales det om at troens frukt er avhengig av Guds velsignelse (v.12):

Du veedst vor Fliid er slet omsonst,
Vi intet kand med all vor Konst,
Foruden din Velsignelse
Ey mindste Frugt sig lader tee.

Og det tales om kallsbevissthet (v.13):

Velsigne derfor min Idræt,
Udi det Kald, som jeg er sæt,
Lad lykkes vel det, jeg slaær paa,
Du Æren og jeg Nyttens faa.

Ansaret for de fattige er tydelig understreket (v.15):

Giv efter Stands Nødtørft og Trang,
Giv saa at jeg og give kand
Den Fattige, sig for mig teer,
Og jeg begierer ikke meer.

Bruun understreker at der må være samsvar mellom liv og lære, også hos kirkens tjenere (v.21): Lad kirken blive i din Frygt

Og rene Lærdom uforrykt,
Lad Kirkens Tiener' vise smukt
I Liv og Lærdom Ordets Frugt.

Her er også bønn om fred og om noe så aktuelt som velsignelse av jord og vann (v.23):

Giv Fred fremdeles i vor Land,
Velsignelse af Jord og Vand,
Hver i sin Næring, Stand og Sted,
Maae nyde sin Nødtørftighed.

Det kollektive og sosiale anliggendet hos Bruun er enkelte steder så sterkt at det ender opp i en ganske radikal samfunns- og samtidskritikk. Det gjelder bl.a. den 15.salmen, som har fått tittelen "Den sidste Verden".⁶¹ Denne salmen er en saftig kritikk av et land i synd og forfall, der ondskaben har overtatt (v. 3):

Saa har nu ondskab taget
Fast gandske overhaand,
Gudfrygtighed forjaget
Af dette syndig land,
Faa de trofaste ere,
Men den forhærdet flok
Sig dag fra dag formeere
Til mange tusind Skok.

Ingen går klar kritikken, heller ikke en øvrighet som ikke lenger håndhever retten (v.6):

Den uretfærdig skare
Har og formeeret sig,
Vold, u-ret aabenbare,
Med falskhed, list og svig,
Nu øves fast af alle,
Meest dem, som Rættens bør
Haandhæve og paatale,
Dog intet mindre gjør.

Standspersoner er bare ute etter profittjag og ågring, rentenistene er falske, og selv ikke edsavleggelse kan man stole på (v.10):

Hva skalkhed nu passerer,
Man ey udsige kand,
Hva falskhed practiserer
Ved Rentenistens haand.
Slet intet er at bygge
Paa Ed, paa haand og seigl;
Det intet burde rygge,
Slaaer dog saa ofte feyl.

De som først og fremst rammes av fråtseri og syndig overflod er de fattige:

Hva Fraadserie fortærer
Og drukkenskap i sær,

Den bug Afbud forærer
 Og daglig Offer bær,
 Til bord og benke flyder
 Af syndig overdaad
 Den fattige kun nyder
 Livet af vor forraad.

Bruun er så skarp og direkte i sin kritikk av velstående og standspersoner at man kan lure på om han her taler ut fra egne smertelige erfaringer. Kan det være den grådige stefaren som her spøker i kulissene? Hvorom allting er: i forhold til en slik samfunnstilstand som her beskrives er det bare real omvendelse og bot som duger, og som kan resultere i botferdighetens rette frukter (v. 20):

Giv os o fromme Fader!
 Vi os omvende maae,
 Til alt det, som du hader
 En hierte-afskye faae!
 Og rette frugter viise
 Paa vor bodfærdighed,
 Dit navn og naade priise
 Nu og i ævighed.

Skapelse og forsoning

Er Bruuns kristendomsforståelse en 1. artikkels eller en 2. artikkels kristendom? Er det 1. trosartikkels skapelsesteologi, eller 2. trosartikkels frelse- og forsoningsteologi – som var så dominerende under pietismen – som er Bruuns hovedperspektiv? Igjen viser en nærmere undersøkelse at det hos Bruun er et både-og.

Frelse- og forsoningsmotivet er tydelig til stede, for eksempel i den botssalmen (nr.24) som har fått tittelen "Poenitenzes Taare".⁶² Her er det sorgen over egne synder som igjen er temaet, der samvittigheten bærer et "udtog" av Guds hukommelses bok (v.2):

Ach! Græd for din Ungdoms vansildende Aar,
 Græd for de utallige Synder, som staaer
 Optegned' i Guds Ihukommelses Bog,
 Hvoraf din Samvittighed bær et Udtog.

Her er det bare Jesu soning som duger (v.11):

Saa taalig min Jesus jo taalde for mig,
 Sin Død, og betalte all Gielden til dig;
 O Fader! Du kræver mig ikke igjen,
 Som har udi ham din Betaling alt hen.

Soningen gir grunnlag for helbredelse og det rene hjerte, som viser seg i lydighet og tjeneste (v.16): O Jesu! Du skab et reent Hierte i mig,

Forny mit Sind og giv en vis Aand tillig'
 Mig skienke, betænke, i Lydighed stil
 Dig eene at tiene, imens jeg er til.

Her er det altså 2.trosartikkels perspektiv som er det dominerende.

På den annen side er også 1.trosartikkels teologi tydelig til stede i Bruuns diktning. Skapelsesteologien og dens moralske perspektiv foldes ut i full bredde i Bruuns nyttårssalme (nr. 8), som er nok en kirkebønn i salmeform.⁶³ Her tar forfatteren sin tellestokk og teller alle Guds velgjerninger i året som er gått (v.2):

Jeg tager op min Tælle-Stok
Og skuer en utallig Flok,
Af Guds Velgierninger i sær,
Som mig i Aar beviset er.

Han takker for mat, helse, underhold og fred i landet, og for beskyttelse mot fiender, brann, hungersnød og brå død. Så går han over til å be om nåde for sin egen synd og utilstrekkelighet, og lover bot. Videre ber han om at rettferdighet skal skje, og om velsignelse av land og folk (v.18):

Dit Øye over Landet sæt,
Velsign' enhver i sin Idræt,
Giv Frugt og Fangst og Fart og Fred,
Til Lands og Vands paa hver et Sted.

Bruun taler også om noe så aktuelt som "Jordens bønn" (v.19):

Lad Himlen vide Jordens Bøn,
Og Jorden give Grøden skøn,
Lad os ey lide nogen Savn,
Af det som tiener os til Gavn..

Han ber også om at fanger må settes fri (v.23):

Løs Baandet for den fangen Træl,
Og trøst den Død bængstet Siæl,
Vi døe og leve, et af To,
Maa døe og leve i din Troe.

Avslutningsvis ber han for det nye året (v.24):

Dig vi befale Liv og Siæl.
Med alt det du os undte vel,
Alt hva vi eyer og formaaer,
Gud giv os et lykkelig Aar.

Det jordiske og det himmelske

Forholdet mellom det dennesidige og det hinsidige, det jordiske og det himmelske, har vært et stadig tilbakevendende tema i den etterreformatoriske salmediktingen, med vekslende betoning av disse sidene. Det siste perspektivet var særlig sterkt betont under pietismen.⁶⁴ Igjen viser det seg at Bruun har med begge disse dimensjonene. Han har en egen salme om verdens forfengelighet og forgiengelighet, og dessuten en salme (nr. 25) der han foretar en direkte sammenligning mellom det jordiske og det himmelske.⁶⁵ Denne salmen har en interessant form, idet den har et fast refreng (etterstev) som går igjen i alle versene: "Det er saa favert i Himmeriges Rige". Det er et eksempel på et folkelig preg i Bruuns salmedikting som i noen tilfeller nærmer seg folkevisa og folketonen.⁶⁶

I de fleste av versene i denne salmen settes det jordiske opp mot det himmelske:

Verden i sin største Pragt
Imod Himlen du foragt.
Det er saa favert i Himmeriges Rige.

Verdens Ære agt en Spot
Imod Himlens Ære-Slot.

Er du ringe og foragt
Der er Kronen dig oplagt.

Her i Fængsel, Fare, Frygt,
Der i Frihed, Frelse trygt.

Christelig og vel bered
Herfra tager min Afskeed.
Det er saa favert i Himmeriges Rige.

Men denne kontrasten mellom det jordiske og det himmelske fører likevel ikke til den form for sykkelig himmellengsel, bort fra en jord som bare er en jammerdal, som vi ser eksempler på både under senbarokken og pietismen. For Bruun er det himmelske snarere inspirasjonen til å forandre på det jordiske, til å forkaste synden og alle dens konsekvenser, og i stedet velge det som er bedre her i det jordiske livet. Dette kommer tydelig til uttrykk i en salme (nr. 21) om "Sjælens glede i sin Frelser".⁶⁷ I et kraftfullt språk, som kan minne om Petter Dass, forkaster Bruun her verdens falskhets og forgjengelighet (v.4):

Bort I Verdens Skatter,
Jeg mig ey befatter
Med slig Lapperi,
Bort forfænglig Ære,
Som maa Titel bære
Af blot Phantasi,
Spot og Nød, Kors, Skændsel, Død,
Om jeg end i Verden lider,
Jeg fra Gud ey viger.

I stedet velger han en annen og bedre vei, også for dette livet (v.5):

Far vel Verdens Lyster,
Satans Lokke-Bryster!
I mig ligger ey!
Far vel mine Synder,
Thi jeg nu begynder
Paa en anden Vey!
Far vel Pragt, Hofmod, Foragt,
All Udyds og Lasters Skare
Byder jeg vel fare.

Og dette er en vei som også gir den sanne livsglede (v.6):

Viger, Sørge-Giæster,
Som mit Sind belæster,
Giør mig stor Uroe;
Suk og Angest rømmer
Og min Siæl udtømmer
Jesus vil der boe,
Han min Ven, Jeg hans igien
Hviler i mit Hiertes Sæde
Og er al min Glæde.

Konklusjon

I denne analysen av Samuel Olsen Bruuns salmer har vi sett at moral er tydelig tematisert. I 19 av 28 salmer finner vi en eller annen form for etisk bevissthet eller refleksjon, og et moralsk anliggende eller budskap. I disse salmene finnes både et individualetisk og et sosialetisk perspektiv. Mange har en tydelig personlig adresse til leseren, med appell til et hellig liv og levnet. Enkelte har også et klart botsmotiv. Andre salmer er mer kollektivt og sosialt orientert, og flere inneholder en ganske radikal samfunns- og samtidskritikk. Her er det særlig en øvrighet og standspersoner som bare søker sitt eget beste som får gjennomgå, mens Bruun tar de fattige i forsvar og taler deres sak. Også her understreker han botens nødvendighet.

Bruun har i sine salmer både et skapelsesteologisk og et frelsesteologisk perspektiv, preget av både 1. og 2. trosartikkel. Men begge disse perspektivene er koblet til et tydelig moralsk anliggende. Det første i flere salmer som nærmest er kirkebønner i salmeform, det andre særlig i botssalmene. Bruun favner også både det dennesidige og det hinsidige, det jordiske og det himmelske, i sine salmer. I det sistnevnte unngår han imidlertid å havne i usunn himmellengsel, som særlig ettertiden viser mange eksempler på.

Vi har sett at Bruun er en overgangsskikkelse. Han er solid forankret i ortodoksien og barokken, men fanger samtidig opp tendenser og temaer som peker framover mot pietismen. Det er derfor naturlig å plassere han innenfor den såkalte reformortodoksien. Denne overgangsposisjonen er trolig hovedgrunnen til at Bruun unngår å falle i grøfter, både ortodoksiens kalde dogmatisme og den etterfølgende pietismens føleri, verdensflukt og himmellengsel. I stedet fanger Bruuns salmedikting opp og forener en rekke forskjellige åndsimpulser i samtiden, og balanserer dem på en måte som gjør at de ikke sklir ut i det utrerte. Posisjonen som overgangsskikkelse er trolig også grunnen til at han er mer nyskaper enn etterplaprer.

Bruun er selvfølgelig ingen nøytral observatør av sin samtid. Han analyserer og beskriver den med sterke moralske briller. Og han er selv, også som salmedikter, en viktig aktør. Men nettopp i kraft av dette gir Bruun gjennom sine tekster et levende bilde av sin samtid og dens moralske diskurs, hva som er tidens tenkemåte, verdier, aktuelle temaer, agendaer osv. Slik illustrerer Samuel Olsen Bruun at også salmer og salmedikting kan være viktige kilder til å forstå tidens moralske bevissthet, refleksjon og praksis.

KILDER OG LITTERATUR

- Beyer, Edvard (red) 1995. *Norsk litteraturhistorie. Bind 1*. Ved L.Holm-Olsen og K.Heggelund. Cappelen, Oslo.
- Blom Svendsen, H. 1935. *Norsk salmesang. Bind 1*. Norvegia Sacra VIII. Lunde, Bergen.
- Bruun, Samuel Olsen 1768. *Den siungende Tiids-Fordriv, Eller Korsets Frugt*. Kiøbenhavn.
- Bull, Francis 1925. Samuel Olsen Bruun. I E.Bull, A.Krovgiv, G.Gran (red): *Norsk biografisk leksikon. Bind II*. Aschehoug, Oslo.
- Bull, Francis, F.Paasche, A.H.Winsnes, P.Houm 1958. *Norsk litteraturhistorie. Bind 2*. Aschehoug, Oslo.
- Durnbaugh, Hedwig T. 1992. Building Bridges of Praise. I *Salmespråk – kunst og kommunikasjon*. Hymnologiske meddelelser nr.1. Norges Musikkhøgskole. Verbum, Oslo.
- Elseth, Egil 1985. *Thomas Kingo – veversonnen som ble salmedikter*. Verbum, Oslo.
- Fidjestøl, Bjarne, P.Kierkegaard, S.Aarnes, A.Aarseth, L.Longum, I.Stegane 1996. *Norsk litteratur i tusen år*. Cappelen Akademiske, Oslo.
- Fløystad, Ingeborg 2007. *Agders historie 1641-1723*. Agder historielag, Bergen.
- Grøm, Ragnar 1981. "Hjerte, løft din gledes vinger". Salmediktning på tysk kirkemark fra reformasjonen til Paul Gerhardt. I *En ny sang for Herren. En studiebok i hymnologi*. Presteforeningens studiebibliotek nr.17. Andaktsbokselskapet, Oslo.
- Hagesæther, Olav 1981. "At jeg synger om min smerte". Thomas Kingos salmediktning. I *En ny sang for Herren. En studiebok i hymnologi*. Presteforeningens studiebibliotek nr. 17. Andaktsbokselskapet, Oslo.
- Heiberg, Hans 1974. *Thomas Kingo – Som den gyldne soel frembryder*. Den Norske Bokklubben, Oslo.
- Haavik, Åge 1981. Menighetssang i gudstjenesten. I *En ny sang for Herren. En studiebok i hymnologi*. Presteforeningens studiebibliotek nr. 17. Andaktsbokselskapet, Oslo.
- Kvalbein, Laila Akselen 1970. *Feminin barokk – Dorothe Engelbretsdatters liv og diktning*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Molden, Gunnar 1996. Samuel Olsen Bruun – hans liv og virke, og bakgrunnsmiljø i Arendal. I Harald Olsen (red): *Salmediktning på Sørlandet gjennom 300 år*. Arendal kommune, Arendal.
- Myhren, Gunleif 1995. Arendals første kjente salmedikter – Samuel Olsen Bruun. I *Årbok for Arendal historielag nr.1*. Arendal.
- NoS 1985. *Norsk salmebok*. Verbum, Oslo.
- Oftestad, Bernt, T.Rasmussen, J.Schumacher 2005. *Norsk kirkehistorie*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Olsen, Harald 1981. Den folkelege songen – utvikling og særtrekk. I Rakel Granaas og Olav Solberg (red): *Den folkelege songtradisjonen*. Telemark distriktshøgskole, Skrifter nr. 73, Bø i Telemark.
- Rynning, P.E. 1954. *Salmediktning i Noreg. B.1-2*. Det norske Samlaget, Oslo.
- Rynning, P.E. 1967. *Norsk salmeleksikon*. Det norske Samlaget, Oslo.
- Salmer 1997. *Tillegg til Norsk salmebok*. Verbum, Oslo.
- Sandvik, O.M. 1930. *Norsk koralhistorie*. Aschehoug, Oslo.
- Sejersted, Jørgen Magnus 1996. Samuel Olsen Bruun som salmedikter. I Harald Olsen (red): *Salmediktning på Sørlandet gjennom 300 år*. Arendal kommune, Arendal.
- Skeie, Eyvind 1981. "En vise ny ville wi nu quæde". Martin Luthers salmediktning. I *En ny sang for Herren. En studiebok i hymnologi*. Presteforeningens studiebibliotek nr. 17. Andaktsbokselskapet, Oslo.
- Valkner, Kristen (red) 1999. *Dorothe Engelbretsdatter – Samlede skrifter*. Aschehoug, Oslo.
- Aarflot, Andreas 1967. *Norsk kirkehistorie Bind II*. Lutherstiftelsen, Oslo.

NOTER

¹ Fløystad 2007:375

² Sandvik 1930:28,44

³ NoS 1985

⁴ Salmer 1997

⁵ Haavik 1981:19, Durnbaugh 1992:13

⁶ Oftestad et al:136, Rynning 1954 B.1:61

⁷ Skeie 1981:52

⁸ Skeie 1981:57

⁹ Grøm 1981:63

¹⁰ Rynning 1954 B.1:66,78,93

- ¹¹ Olsen 1981:34
- ¹² Myhren 1995:85; Molden 1996:23
- ¹³ Bruun 1768:A3
- ¹⁴ Elseth 1985:33
- ¹⁵ Rynning 1967:339,396
- ¹⁶ Blom Svendsen 1935:155
- ¹⁷ NoS 1985 nr.809
- ¹⁸ Valkner 1999:184
- ¹⁹ Bruun 1768:117
- ²⁰ Bruun 1768:91
- ²¹ Valkner 1999:123
- ²² Blom Svendsen 1935:157
- ²³ Valkner 1999:9
- ²⁴ Kvalbein 1970:14
- ²⁵ Blom Svendsen 1935:154; Rynning 1954 B.1:118
- ²⁶ Sejersted 1996:40
- ²⁷ Heiberg 1974:6; Hagesæther 1981:80
- ²⁸ Bull 1925:271
- ²⁹ Bull et al 1958:177
- ³⁰ Beyer 1995:420
- ³¹ Fidjestøl et al 1996:159
- ³² Sejersted 1996:31
- ³³ Sejersted 1996:36
- ³⁴ Holck 1925:73
- ³⁵ Blom Svendsen 1935:155
- ³⁶ Rynning 1954 B.1:119
- ³⁷ Bruun 1768:108; Heiberg 1974:79
- ³⁸ Elseth 1985:33
- ³⁹ Elseth 1985:38.
- ⁴⁰ Aarflot 1967:70; Oftestad et al 2005:143
- ⁴¹ Elseth 1985:17
- ⁴² Oftestad et al 2005:145
- ⁴³ Aarflot 1967:190
- ⁴⁴ Oftestad et al 2005:168
- ⁴⁵ Oftestad et al 2005:148
- ⁴⁶ Oftestad et al 2005:169
- ⁴⁷ Oftestad et al 2005:145
- ⁴⁸ Oftestad et al 2005:172
- ⁴⁹ Oftestad et al 2005:169
- ⁵⁰ Elseth 1985:16
- ⁵¹ Oftestad et al 2005:147
- ⁵² Oftestad et al 2005:172
- ⁵³ Aarflot 1967:67
- ⁵⁴ Valkner 1999:586
- ⁵⁵ Holck 1925:72
- ⁵⁶ Bruun 1768:43
- ⁵⁷ Holck 1925:71; Oftestad et al 2005:137
- ⁵⁸ Bruun 1768:96
- ⁵⁹ Bruun 1768:83
- ⁶⁰ Bruun 1768:1
- ⁶¹ Bruun 1768:54
- ⁶² Bruun 1768:100
- ⁶³ Bruun 1768:30
- ⁶⁴ Oftestad et al 2005:168
- ⁶⁵ Bruun 1768:103
- ⁶⁶ Bull 1925:271; Holck 1925:71; Rynning 1954 B.1:118
- ⁶⁷ Bruun 1768:88